

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel: Het dierenepos als een geschiedenis van dieren: Een interview met Frits van Oostrom over de vos Reynaert

Auteur: Fleur van Aalst en Yara de Lange

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 45.4, 52-59.

© 2024 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

HET DIERENEPOS ALS EEN GESCHIEDENIS VAN DIEREN

EEN INTERVIEW MET FRITS VAN OOSTROM OVER DE VOS REYNAERT

Fleur van Aalst en Yara de Lange

Vanaf mei 2023 kijkt de kop van de vos Reynaert je overal in Nederland prominent aan vanuit de etalages van boekwinkels. Het dier vult de kافت van het recent uitgegeven werk van Frits van Oostrom: *De Reynaert. Leven met een middeleeuws meesterwerk*. Van Oostrom is emeritus hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en gespecialiseerd in de middeleeuwse letterkunde. Niet enkel door zijn expertise is Van Oostrom de perfecte kandidaat om ons meer bij te leren over de vos, maar ook vanwege zijn persoonlijke bewondering voor het gedicht. *Skript* bezocht Van Oostrom in Delft en ging met hem in gesprek over Van den vos Reynaerde en de relatie tussen de middeleeuwse mens en het dier.

HET EPOS

Willem, die het werk *Madocke* maakte, is de naam waarmee verwezen wordt naar de verder anonieme auteur van *Van den vos Reynaerde*, geschreven rond 1260. Er is weinig bekend over deze Willem, en er zijn veel speculaties over zijn achtergrond. Waarschijnlijk leefde hij in het noordoosten van het graafschap Vlaanderen. Hoewel een definitieve identificatie nog niet mogelijk is, zijn verschillende kandidaten voorgesteld, waaronder Willem Corthals van Boudelo, een cisterciënzer lekenbroeder in de abdij van Boudelo. De openingsregel van de Reynaert luidt ‘Willem die Madocke maecte’, en in de slotregels bevestigt hij zijn voornaam met het acrostichon ‘bi willeme’, maar verder is er niets expliciet bekend over hem. Op basis van het gedicht kan worden verondersteld dat hij het Frans goed beheerste, Latijn kende en ook vertrouwd was met het middeleeuwse recht. Hij was een erudiete literatuurkenner, en taalkundige elementen en toponiemen wijzen op een persoon uit de streek tussen Gent en Hulst. De juridische processen die worden beschreven in *Van den vos Reynaerde* vertonen veel overeenkomsten met de werkelijkheid van die tijd. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat het niet overgeleverde *Madocke* een eerder geschreven Middelnederlands werk van Willem is.

Voordat Willem zijn dierenepos schreef in het Middelnederlands, bestond de vos al eeuwen in geschreven en ongeschreven verhalen. In de Klassieke oudheid schreven Aesopus en Phaedrus fabels over sluwe vossen. En in Vlaanderen werd tussen 1148 en 1149 een dierenepos geschreven over de wolf Ysengrimus. De vos Reynaert

kent ook een lange orale traditie: volgens Van Oostrom moeten er al vroeg in de middeleeuwen verhalen zijn rondgegaan over sluwe vossen. Willem baseerde zijn epos vooral op het beroemde Oudfranse *Le Roman de Renart*, dit is een verzameling van zevenentwintig korte verhalen die tussen 1170-1250 werden opgeschreven. Het verhaal *Le jugement de Renart* (1180) is de beroemdste branche en lijkt het meeste op de Vlaamse variant van Willem.

Het gedicht van omvangrijk formaat, 364 verzen, begint met een hofdag in het bos. Alle dieren komen bij de koning Nobel de Leeuw, om te klagen over de vossenstreken van Reynaert. De groep klagers bestaat uit: de wolf Ysengrijn, de hond Courtois, Pancer de Bever, Cuwaert de Haas en Cantecler de Haan. Enkel Reynaert's neef, Grimbeert de Das, neemt het voor Reynaert op. Naar aanleiding van de aantijgingen van de dieren stuurt koning Nobel zijn afgezanten naar Reynaert om hem te dagvaarden: Bruun de Beer en Tibeert de Kater. Maar eenmaal bij Reynaert, worden zij allebei misleid. Voor wat honing of een vette muis. Enkel neef Grimbeert de Das krijgt Reynaert mee naar Koning Nobel. Maar óók koning Nobel trapt in een list van Reynaert. Hij laat zich wijsmaken dat er een geheime schat is en zijn baronnen zijn macht willen overnemen. Op die manier krijgt Reynaert eerherstel en steun van Nobel om een pelgrimstocht naar Rome te maken. En de aanklagers? Die komen er niet goed vanaf.

HET DIERENGRE

Tijdens het interview vroeg Van Oostrom ons of we ons de vos Reynaert voorstelden op twee of vier poten. Het antwoord was duidelijk: in onze verbeelding staat Reynaert op twee poten en niet op vier, zoals hij in het gedicht wordt gerepresenteerd. De vos Reynaert wordt gepresenteerd als een belichaming van allerlei menselijke trekjes: een sluw en uitzonderlijk slim persoon; een psychopaat of een narcist. Met name kunstenaars zijn gefascineerd door Reynaert, niet zozeer door zijn bloeddorst of zijn wreedheid. Maar omdat hij zich nergens wat van aantrekt. Hij gaat zijn eigen gang en wint. *Van den vos Reynaerde* is een verhaal over dieren met antropomorfe aspecten: menselijke trekken worden toegekend aan de dieren.

Waarom werden deze menselijke trekken toegekend aan dieren? Van Oostrom denkt dat Willem bewust een overstap heeft gemaakt naar een dierenverhaal. 'Hij wilde een politieke opvatting ventileren. Een dierensatire is dan veiliger. In de middeleeuwen ging je kop er natuurlijk ietsje sneller af.' Willem lijkt in de proloog van het gedicht rekening te houden met de consequenties van het werk: 'Van meet af aan wil ik botteriken en domkoppen voorhouden dat ze afzien van kritiek op deze verzen, die ze toch niet kunnen begrijpen.'¹ Daarnaast heeft hij: 'lak aan criticasters, pummels en onbenullen. Ik wil worden gehoord door hen die eerzaam zijn en hoofs, of ze nu arm zijn of rijk. Versta mijn werk in goede zin!'² Zelfs een verhaal over dieren ontkomt niet aan politieke invloeden.

Van den vos Reynaerde is doortrokken van zwarte humor en geweld. Zo liep Bruun de Beer een bebloed hoofd op door een list van Reynaert. Vervolgens grapt Reynaert: 'Doch zeg mij, soete vriend, van welk kloosterorde dat u deelmaakt, met uw dieprode monnikskap? Bent u daar abt of prior?'³ Een ander voorbeeld vinden we in het slot van het werk. Reynaert overtuigt de koning dat hij onschuldig is en op pelgrimsreis moet. Voor deze reis had Reynaert stevige schoenen en een pelgrimstas nodig. Daarvoor worden de achterpoten van Hersint de Wolf afgestroopt. Terwijl dat gebeurt, spreekt Reynaert haar toe: 'Lieve tante, hoeveel last heb ik u aangedaan, daar heb ik spijt van. Maar dat maak ik hierbij goed: ik zal op reis uw schoenen dragen, om

Afbeelding 2: Os en haas in de marge van het psalter van Graaf Gwijde van Dampierre. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Psalterium van Gwijde van Dampierre, Ms. 10607, I 175.

u daarmee te laten delen in het zielenheil dat ik hoop terug te winnen in het Heilige Land.⁴

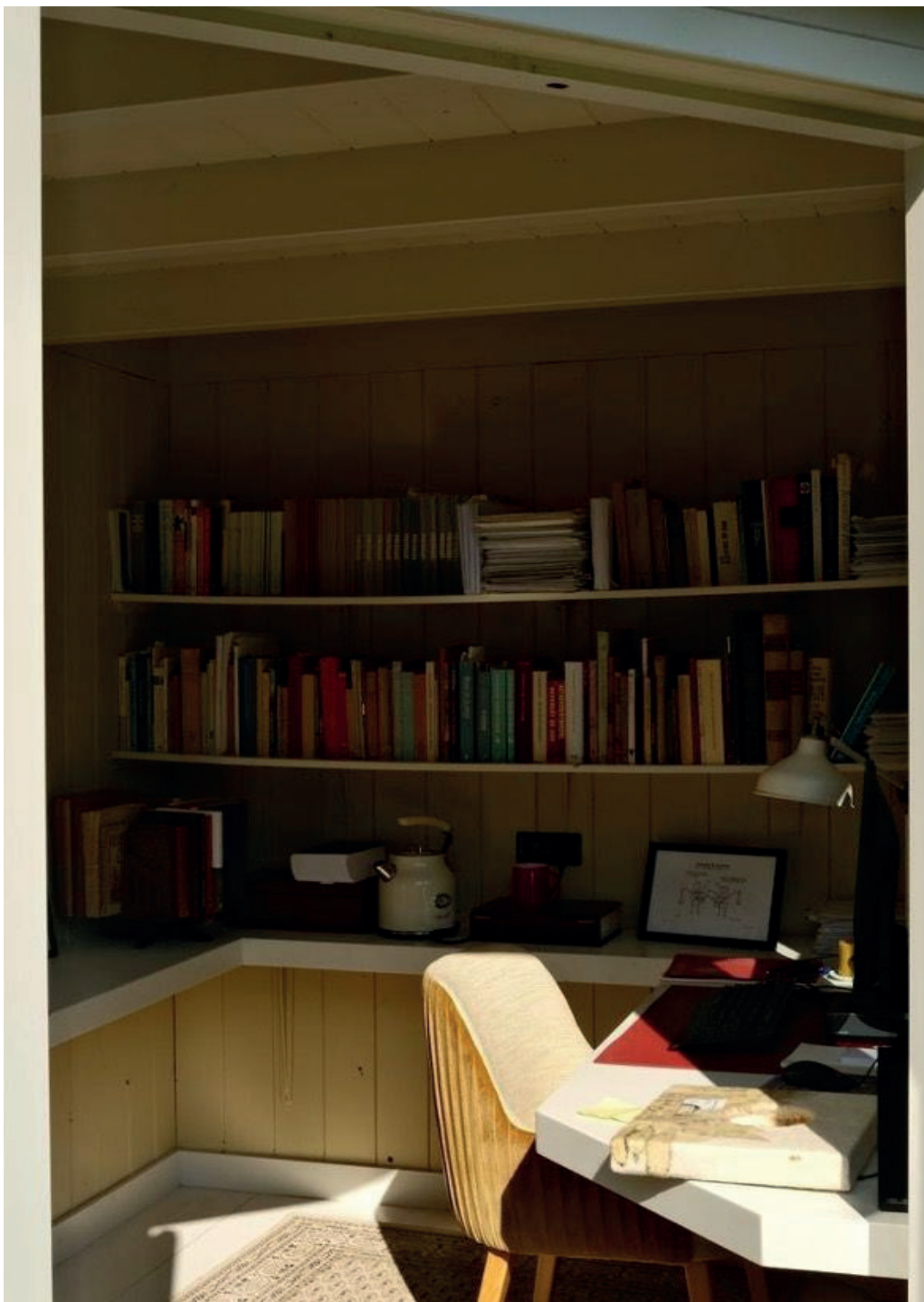
Het dierengenre diende om heftige onderwerpen te bespreken. Op die manier kon er spot gedreven worden met de middeleeuwse maatschappij. Daardoor werden bepaalde thema's bespreekbaar. Het bespreken van bepaalde thema's was streng verboden. Zoals homoseksualiteit, waarvoor je in de late middeleeuwen de doodstraf kreeg: een publiekelijke verbranding.⁵ Dit thema komt ook voor in de veelbesproken episode van Reynaert en de haas Cuwaert. Pancer de Bever heeft gezien hoe Reynaert de haas Cuwaert kapelaan ging maken ('Soudene maken Capelaen'). Reynaert had Cuwaert 'vaste tusschen sine beene'.⁶ In het boek schrijft Van Oostrom dat veel onderzoekers denken dat het in deze scene gaat om homoseksueel contact.

Het gezegde 'kapelaan maken' heeft volgens verschillende academici een homoseksuele connotatie. Daarnaast is de haas al sinds de oudheid een icoon van homoseksualiteit. Van Oostrom benoemt dat Willem de grenzen opzocht in het verhaal. Hij speelde met hoe ver hij kon gaan. Zo noemt hij het feit dat de bever komt klagen bij de koning, en niet Cuwaert die het mikpunt was van Reynaert zijn seksuele uitpattingen. Dat kan duiden op eventuele schaamte die de haas had, wat veel zegt over de taboes die er toen heersten over dat onderwerp. Je kon er niet zomaar over spreken of schrijven. De discussie over de homoseksualiteit van Reynaert illustreert wederom de menselijke dimensie in het verhaal. Maar kan *Van den vos Reynaerde* meer bieden dan een menselijk perspectief?

EEN GESCHIEDENIS VAN DIEREN

Historica Joyce E. Chaplin geeft kritiek op de antropocentrische geschiedschrijving in haar essay: 'Can the Nonhuman Speak?'. Dat was een reactie op het invloedrijke essay van Gayatri Chakravorty Spivak's 'Can the Subaltern Speak?'.⁷ De veronderstelde superieure positie van mensen ten opzichte van de natuur zorgt ervoor dat we te weinig historisch onderzoek doen naar niet-mensen, zoals dieren. Chaplin doet, net als vele andere dierhistorici voor haar, een oproep tot meer onderzoek naar diergeschiedenis.

Van Oostrom beseft goed dat die dierlijke dimensie belangrijk is. Het bestuderen van dieren in middeleeuwse literatuur moedigt hij alleen maar aan. Hij vindt het belangrijk om de huidige denkbeelden over dit onderwerp te belichten, daarom heeft hij dit perspectief in zijn boek opgenomen. Zo benoemt Van Oostrom dat er een opmars is van co-existentie en de oecumene tussen mens en dier, maar volgens hem zijn dat typisch hedendaagse opvattingen: 'Het middeleeuwse wereldbeeld was hiërarchisch: ook toen stond de mens boven het dier.' Van Oostrom verwijst naar een passage van de dichter Jacob van Maerlant (ca. 1230 – ca. 1300).⁸ In zijn dertiende-eeuwse *Rijmbijbel* staat geschreven: dieren heten beesten omdat ze ons *bi-staan*, in andere woorden omdat ze ons bijstaan. Voor Van Maerlant is er geen twijfel: de mens is de kroon der schepping. Dit neemt niet weg dat mensen ook voorbeeld namen aan dieren. Zo schrijft Van Maerlant in zijn biologieboek *Der Nature Bloeme* (circa 1270) over hoe de leeuw grootmoedig is tegenover de zwakkere dieren, wat hij als voorbeeld neemt voor de heren: zij moeten ook compassie hebben voor de eenvoudige mensen. In dat opzicht heeft Van Oostrom ook wel sympathie voor de middeleeuwer: 'Aan de ene kant hebben ze een sterk gevoel van superioriteit ten opzichte van dieren, maar aan de andere kant hebben ze wel heel veel belangstelling voor ze. Ze zijn aandachtig en kunnen zich zelfs inleven in de dieren.' Ook voor Willem speelde deze interesse in natuur een belangrijke rol in de totstandkoming van zijn dierenepos.

Afbeelding 3: Het tuinhuisje waar van Oostrom vijf jaar lang onderzoek deed naar De Reynaert

KENNIS OVER DIER EN NATUUR

Ondanks de menselijke karaktereigenschappen kan *Van den vos Reynaerde* ook een geschiedenis van middeleeuwse dieren en natuur weergeven. Als je het werk aandachtig, en met enige kennis van natuur leest, komt er veel informatie naar voren waaruit je volgens Van Oostrom kan afleiden dat de schrijvers Reynaert-verhalen enige kennis had over dier en natuur: 'Dat de enige vriend van Reynaert Grimbeert de das is, correspondeert met de natuur waarin vossen en dassen vaak gezamenlijk optrekken.' Het komt bijvoorbeeld voor dat de twee dieren in dezelfde burcht verblijven. Ook de vijandige relatie tussen Reynaert en Ysengrijn de Wolf bevat een kern van waarheid: wolven en vossen zijn aartsvijanden in de natuur. 'Er zit absoluut een observatielaag onder.' Het feit dat de auteurs van de Reynaert-verhalen dit allemaal weten zegt veel over de mens-dierrelaties in de late middeleeuwen. Zo gingen de gebroeders Grimm ervan uit dat dierenverhalen werden geboren in een context waarin mensen dichter bij de natuur leefden, volgens Van Oostrom kan dit zeker hebben meegespeeld in de totstandkoming van *Van den vos Reynaerde*.⁹ Hij verwijst naar Van Maerlants *Der Nature Bloemen*, een biologieboek uit circa 1270 dat een verband heeft met het dierenepos van Willem. Willem en Van Maerlant waren niet enkel tijdgenoten. Het Dyckse handschrift bevat niet alleen de tekst van de Reynaert, maar ook van Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloemen*. Van Maerlant gebruikte verschillende geschreven bronnen in de bestudering en beschrijving van dieren. Alhoewel Van Maerlant veel van zijn informatie over dieren uit Latijnse bronnen haalt, beargumenteerd Van Oostrom dat er ook persoonlijke observaties in voorkomen. Van Maerlant vermeldt bijvoorbeeld dat meeuwen aaseters zijn en dat ze bij hun slachtoffers als eerste beginnen te eten aan de ogen. Dat moet een observatie zijn geweest, aangezien deze informatie niet voorkwam in zijn Latijnse bronnen. 'Mensen liepen rond, keken rond en observeerden dieren.' Van Oostrom verwijst naar een van de eerste poëtische Nederlandse zin die we kennen 'Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu, wat unbidan we nu?' ('Alle vogels zijn al aan het nestelen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?'). Van Oostrom vindt dit tekenend voor de middeleeuwse mens-dier relaties.

Een passage die Van Oostrom heel bijzonder vindt, is het moment wanneer Reynaert vertelt hoe hij zijn vader een schat zag begraven. Reynaert beschrijft hoe zijn vader vervolgens zijn eigen sporen uitwiste door met zijn staart over de grond te bezemen. Het is een passage die in de verdere Reynaert literatuur niet voorkomt. 'Als je het leest is het heel natuurlijk, maar vossen doen dat helemaal niet!' In dat opzicht is dus niet alles in *Van den vos Reynaerde* zo accuraat. Opvallend is dat Van Maerlant in zijn *Der Naturen Bloeme* deze doortrapte staart-truc toeschreef aan de leeuw, net zoals andere middeleeuwse bestiaria. Het is goed mogelijk dat Willem het ook uit zulke geschriften kende en hier de koning via de vos trakteert op een koekje van eigen deeg. Als de koning een echte leeuw is, zal hij geïmponeerd zijn omdat Reynaert een echte leeuwentruck gebruikte.¹⁰

Maar hoe nam men kennis van dieren die niet geobserveerd konden worden? Het verhaal gaat immers ook over dieren die niet van nature voorkomen in West-Europa. Bijvoorbeeld de leeuw, koning Nobel. Een opmerkelijke scène die enkel voorkomt in het Middelnederlands is wanneer koning Nobel beseft dat hij helemaal de fout in is gegaan door Reynaert gratie te geven. '[De koning] stootte de afschuwelijkste brul uit die ooit van dieren werd gehoord. Alle dieren werden er bang van.' Volgens Van Oostrom moet Willem hebben geweten dat leeuwen enorm konden brullen, maar hij zal dat zelf niet hebben meegemaakt. Dit detail over leeuwengebrul komt bijvoorbeeld niet voor in *Der Naturen Bloeme* van Jacob van Maerlant. Waar hij

deze informatie vandaan heeft gehaald is dus niet duidelijk, het is in ieder geval wel accuraat: er is geen katachtige die harder brult dan de leeuw. Via de kruistochten en de bijbel was het fenomeen van de leeuw zeker bekend. Van Oostrom refereert wederom aan Van Maerlants werk: de dieren die daarin worden beschreven komen voor een groot deel helemaal niet voor op het continent Europa, die kende Van Maerlant uit boeken. Zo werd er in de klassieke oudheid ook al over leeuwen geschreven. ‘Maar het was natuurlijk een dier van horen en zeggen.’

Een karakter waar men nog minder mee bekend was dan de leeuw was de luipaard Firapeel. ‘In het verhaal is hij familie van de koning, dat klopt natuurlijk wel.’ En het Middelnederlandse woord *libaard* op zich kan in sommige gevallen luipaard betekenen en in andere gevallen leeuw. De luipaard had in de Middeleeuwen een meer negatieve connotatie, hij was dan wel familie van de leeuw, maar dan van de slechte tak.

Goethe zag *Van den vos Reynaerde* in 1794 als stof ‘van gisteren en vandaag!’ Hetzelfde heeft Van Oostrom benadrukt in zijn werk: *Van den Vos Reynaerde* is een opmerkelijk rijke tekst, die via nieuwe perspectieven meer van haar rijkdom zou kunnen weergeven. In zijn boek roept Van Oostrom zelf al op tot een vrouwelijk perspectief. En de aandacht voor de dieren in het werk geeft ons een uniek inzicht in middeleeuwse mens-dier relaties. Dat de tekst na al deze eeuwen nog waardevol en relevant is, komt doordat de Reynaert ons steeds weer uitnodigt tot een nieuw gesprek.

Eindnoten

- 1 F. van Oostrom, *De Reynaert. Leven met een Middeleeuws meesterwerk* (Amsterdam 2023) 145.
- 2 Ibidem, 145.
- 3 Ibidem, 137.
- 4 Ibidem, 231.
- 5 Ibidem, 156.
- 6 Ibidem, 152-3.
- 7 J. E. Chaplin, ‘Can the Nonhuman Speak?: Breaking the Chain of Being in the Anthropocene’ *Journal of the History of Ideas* 78:4 (2017) 509-529. Gayatri Chakravorty Spivak’s ‘Can the Subaltern Speak?’ in: Cary Nelson and Lawrence Grossberg eds., *Marxism and the Interpretation of Culture* (Basingstoke 1988) 271-313.
- 8 F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996).
- 9 Van Oostrom, *De Reynaert*, 145.
- 10 Ibidem, 221.